Journal of Dead-Sea and Arava Research (2010) Vol 2: 1-20
מחקרי ים-המלח והערבה (2010) כרך 2: 1-20

Dead Sea & Arava Science Center
מרכז מדע ים המלח והערבה
under the auspices of Ben Gurion University of the Negev
בחסות אוניברסיטת בן גוריון בנגב

מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא במרחב שבין עין גדי לחורבת קומראן לאור המחקר המחודש במדבר יהודה

רועי פורת*, חנן אשל ז"ל**, אורי דוידוביץ'*, סורין ליסקר*, אלי רז*** ועמוס פרומקין****

תקציר

במהלך המחקר הנערך על ידינו בשנים 2001-2006 מדבר יהודה, באזור המצוקי שבין עין גדי לקומראן, נתגלו ממצאים ארכי־אולוגים רבים מתקופת מרד בר כוכבא בלמעלה מעשר מערות מפלט שלא הוכרו לפני המחקר הנוכחי. עבודת השטח במחקר זה כללה סקר מערות שיטתי ורב תחומי, שבמהלכו מופו ותוארו על-ידינו מעל 400 מערות, אשר בחלקן נתגלו ממצאים מגוונים, בהם ממצאים ארכיאולוגיים מתקופות שונות, כמו גם ממצאים גיאולוגיים, זואולוגיים ובוטאניים המהווים כר פורה למחקרים שונים. במערות שנמצאו בוצע סקר ארכיאולוגי מדוקדק, וכן חפירות במערות נבחרות. השרידים מתקופת מרד בר-כוכבא שנמצאו במחקר הנוכחי כוללים מטבעות מרד רבים ומטבעות נוספים; כלי נשק וכלי מתכת שונים; כלי חרס, זכוכית ואבן; ממצאים אורגאניים הכוללים אריגים, שרידי מזון וכלי עץ ועצם, וכן תעודות כתובות ביוונית על פפירוס וקטעים ממגילה מקראית.

מחקר זה מראה כי בסופו של מרד בר כוכבא ברחו פליטים אל מערות רבות המצויות בצפיפות בכל מצוקי האזור שבין עין גדי ליריחו, וכפי הנראה בכל מזרחה של ארץ יהודה. על פי רוב היו אלה מערות גדולות, רחוקות מהיישוב וקשות לגישה. עם זאת השתמשו גם במערות קטנות, לעיתים קלות לגישה וסמוכות ליישוב. מתוך פריסתן הגיאוגרפית של המערות ואופיין עולה כי במהלך מרד בר כוכבא ועד לשלב הגעת הכוחות הרומאים לדיכוי המרד, הייתה השליטה במדבר יהודה וברצועת החוף המערבי של ים המלח בידי המורדים.

מוקדש לזכרו של חברנו **אחיקם עמיחי**, איש מלח"ם ושותף למחקר מערות המפלט; שליבה בנו את חדוות הגילוי ותאוות הדעת, ואת אהבת מצוקי המדבר וחשכת מערותיו; נרצח בדרכו למערת מפלט במערב הר חברון.

במהלך מחקר מערות מדבר יהודה שאנו עורכים משנת 2001, [1] נתגלו ממצאים חשובים מימי מרד בר כוכבא ב'מערות מפלט' שלא היו מוכרות קודם לכן, שאליהן נמלטו יהודים בסופו של המרד.

המחקר נערך ברובו ברצועת המצוקים שבין עין גדי לקומראן (איור 1). האזור נבחר משיקולים גיאוגרפיים-היסטוריים הנוגעים לתקופה הנדונה. עבודת השטח במחקר הנוכחי כללה סקר מערות שיטתי ורב תחומי, שבמהלכו מופו ותוארו על ידינו למעלה מ-400 מערות. בחלקן נתגלו ממצאים מגוונים, ובהם ממצאים ארכיאולוגיים מתקופות שונות, כמו גם ממצאים גיאולוגיים, זואולוגיים ובוטאניים המשמשים כר פורה למחקרים שונים. במערות נערך סקר ארכיאולוגי, וחפירות במערות נבחרות. יתרונו של סקר שטח שיטתי באזור גיאוגרפי בעל מאפיינים ייחודיים, כפי שערכנו במחקר הנוכחי, הוא ביכולתו להסביר באופן מבוסס תופעות שונות הנוגעות לקשר בין אדם לנוף הפיזי במרחב הנסקר. יתרון זה בא לידי ביטוי ביתר שאת בחקר אזור קשה וקיצוני כמו זה של מצוקי אזור המחקר, בו פעילות האדם מושפעת ישירות מהתנאים הפיזיים הקיצוניים.

מרד בר כוכבא (132-135/6 לסה"נ) לא זכה כמעט לתיעוד היסטורי, ותהליך שחזורו מסתמך בעיקר על תגליות ארכאולוגיות. השרידים החשובים ביותר מימי המרד נמצאו ב'מערות המפלט' במדבר יהודה שבהן מצאו מקלט בשלהי המרד פליטים יהודים מכפרי יהודה שבבקע ים המלח ובגב ההר. בין השרידים מכתבי בר כוכבא, תעודות כלכליות, מטבעות מימי המרד, חפצי ערך וחפצי יומיום.

מערות המפלט להבדיל מ'מערות המסתור' (הנפוצות בשפלת יהודה), הן מערות טבעיות שהתפתחו במצוקי מדבר יהודה, ורובן רחוקות מיישוב וקשות לגישה. הממצא המגוון מימי בר כוכבא המתגלה בהן מספק מידע חשוב על מקור תושביהן, על הכנותיהם לשהות ממושכת, ועל המוצאות אותם. הממצאים מלמדים גם על מהלך המרד ועל ההנהגה, המִנהל והצבא, ועל התרבות החומרית וחיי היומיום במערות ומחוצה להן. תפוצתן העיקרי של מערות המפלט היא במצוקי המדבר, מוואדי דליה בצפון, ועד לאזור שממערב לנווה זוהר בדרום: הרצועה המערבית בשולי הרי

* המחלקה לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
** המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר אילן
*** מרכז מדע ים-המלח והערבה
**** המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

יהודה, והרצועה המזרחית במצוקי מדבר יהודה שבקרבת חוף ים המלח ובקעת הירדן.[2] ב-17 מכלולי מערות במדבר יהודה נמצאו לפני המחקר הנוכחי עדויות ברורות לשימושן כמערות מפלט בסוף ימי מרד בר כוכבא, בעיקר נמצאו מטבעות מימי המרד ותעודות. ב-14 מערות נוספות התגלו בעבר שרידים המעידים כי שימשו כמערות מפלט בתקופה זו, אך לא נמצאו בהן שרידים האופייניים למרד באופן מובהק.

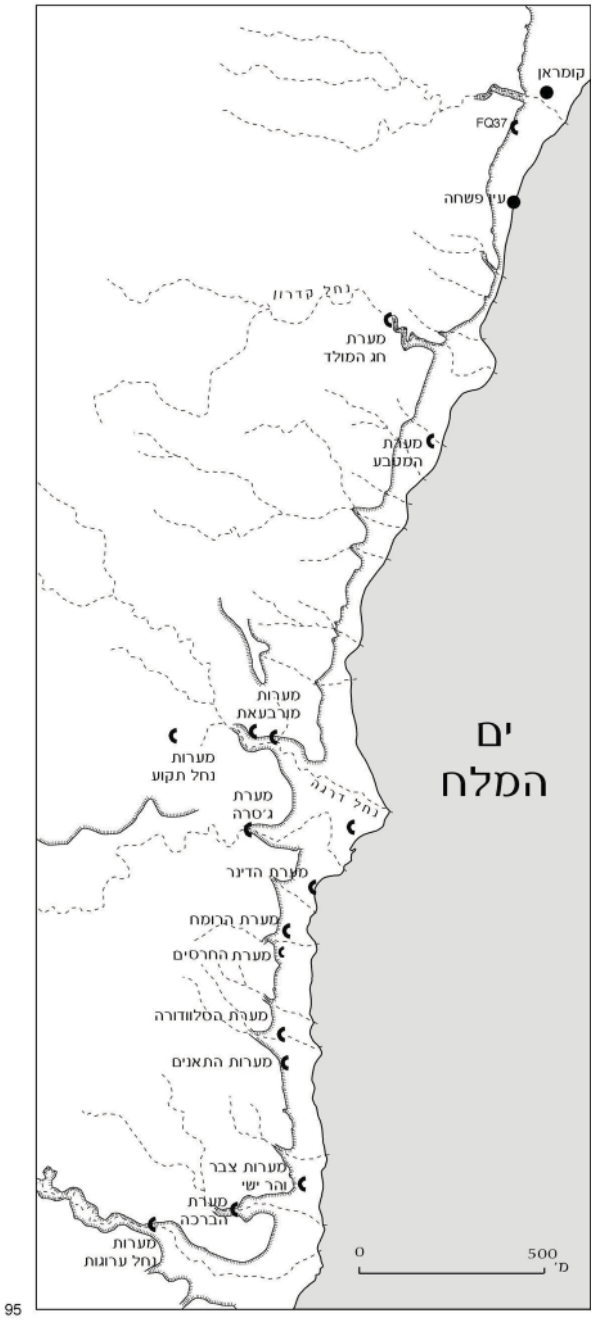

איור 1: מפת תפוצתן של מערות המפלט הנדונות

במפת תפוצת מערות המפלט מימי בר כוכבא שהיו מוכרות לפני המחקר הנוכחי, בלט העדרן של מערות באזור שבין אזור יריחו לאזור עין גדי (פרט למערות ואדי מורבעאת).

במחקרנו נתגלו ממצאים מימי מרד בר כוכבא בלמעלה מעשר מערות מפלט באזור זה שלא היו ידועות קודם לכן. הדבר מעיד שהסיבה העיקרית להעדר המידע הוא תולדות המחקר. יש לציין כי מערות טבעיות במדבר יהודה שימשו גם במהלך המרד הראשון כמערות מפלט ואף לפניו, אך על פי רוב היו אלה מערות בעלות מאפיינים סביבתיים וטיפולוגיים שונים ממערות המפלט האופייניות שהיו בשימוש במרד בר כוכבא.[3]

התנאים באזור: מדבר יהודה שממערב לחלקו הצפוני של ים המלח מחולק לרצועות אורך גיאוגרפיות, שהבולטת בהן היא רצועת מצוק ההעתקים ומצוקי הנחלים, בה מצויות מערות טבעיות רבות. מצוק ההעתקים הוא מצוק זקוף ומדורג המתנשא לגובה של מאות מטרים. המצוק גובל במערב בשוליה המזרחיים של רמת מדבר יהודה, המהווה את שלח מדרגת המצוק. רצועת חוף ברוחב משתנה משתפלת במתינות מרגלי המצוק אל ים המלח. חבורת יהודה הבונה את מצוק ההעתקים ואת מצוקי הנחלים, בנויה בעיקר סלעי גיר ודולומיט קשים, ולעתים גם מפלסי קירטון, חוואר וחרסית. מעל חבורה זו מונחים באי התאמה הסלעים הרכים של חבורת הר הצופים, הבונים את הנוף המתון של רמת המדבר. קושי המסלע המשתנה בין תצורות חבורת יהודה, יחד עם העתקי מדרגות המקבילים לקו מצוק ההעתקים, ייצרו מדרגות ברוב חלקי המצוק.

מערות טבעיות באזור זה מופיעות בעיקר בתצורות שבטה ונצר, בחלקו העליון של המצוק. על פי רוב אלו הן מערות קרסטיות שנוצרו בתוך מפלס מי תהום לפני התפתחות בקע ים המלח. מערות אחרות, שנוצרו מבליית הסלע, מצויות בקונגלומרט דרגה המכסה את בסיס המצוק. ים המלח הוא כידוע אגם חסר מוצא ובעבר היה מפלסו תלוי ישירות בכמות המשקעים באגן הניקוז שלו. בסוף ימי הבית השני היה מפלס ים המלח גבוה יחסית, כ-395 מ' (תחת פני הים), דבר העולה משילוב נתונים גיאומורפולוגיים וארכיאולוגיים, כגון מיקומן של המעגנות מתקופה זו שנמצאו לאורך החוף הקדום.

הגורמים העיקריים שהכתיבו את מהלך ה**דרכים** באזור הם ים המלח ומצוק ההעתקים, שמהווים מכשול לכל אורכם. בשולי האזור מוכרות דרכים ראשיות רחבות. העיקריות שבהן הן הדרכים שעברו מדרום ומצפון לים המלח, וכנראה גם דרך האורך שברמת המדבר, וחלק מהדרך שבין עין גדי לתקוע. דרכים מדבריות צרות כוללות את השבילים והמעלות הקדומים העולים מחוף ים המלח ומערוצי הנחלים אל רמת המדבר. אלו הן דרכי רוחב ששימשו אוכלוסיה מקומית, ובהם נוודים ורועי צאן, למעבר בין אזורי המחיה, המרעה והמים; כן שימשו סוחרים, עוברי אורח ופליטים. לדרך מסוג זה נבחר התוואי הקצר ביותר, והוא ניצל בדרך כלל שבילים שהתוו בעלי חיים. מצוק ההעתקים שמצפון לעין גדי (ועד ואדי מורבעאת) הוא הקשה ביותר למעבר, שכן הוא הגבוה, התלול והרציף ביותר במצוק ההעתקים. צפונה ודרומה משם משתפל המצוק ונפוצה בו חתירת נחלים ושבירה. למרגלות מצוק ההעתקים, במקביל לחוף ים המלח, עברה דרך אורך, שקישרה את עין גדי ואת דרום ים המלח עם קומראן, יריחו ובקעת הירדן. דרך זו צריכה הייתה לעבור כמה מעקפים במספר נקודות בהן ירד המצוק לים המלח שבתקופה הנדונה, מפלסו היה גבוה יחסית. במהלך הסקר נמצאו מספר קטעי שבילים קדומים לאורכה של דרך זו, ובראשם שרידי מעקף במצוקי ראס פשח'ה [4] (איור 2).

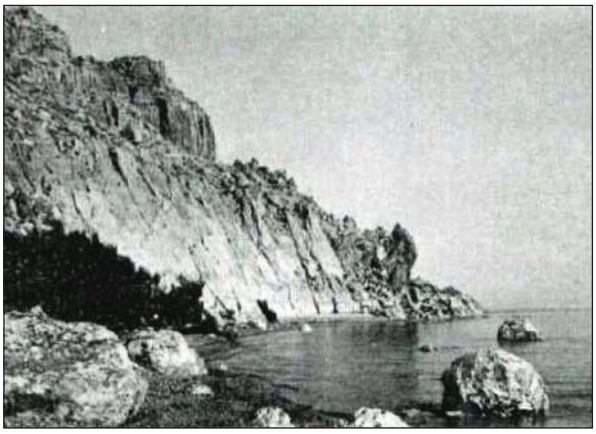

איור 2: מצוק ראס פשח'ה בשנת 1967, המכשול העיקרי לאורך חוף ים המלח אותו עוקפת דרך החוף (מתוך: קליין, 1986)

תולדות המחקר

מחקר מערות באזור מדבר יהודה החל בשנת 1949, בעקבות גילוי המגילות הראשונות בקומראן. צוות בראשותו של רולנד דה-וו חקר את המערות הסמוכות לקומראן. לאחר התגליות החשובות במערות ואדי מורבעאת ב-1952, ותגליות חדשות של הבדווים סמוך לקומראן, החלו חוקרים אלו בסקר שיטתי ראשון של המערות באזור. הם חפרו במערות ואדי מורבעאת (נחל דרגה), בהן התגלו לראשונה שרידים חשובים מימי מרד בר כוכבא, שכללו מגילות מקראיות ואיגרות של מפקד המרד עצמו. בראשית שנות ה-60, במקביל ל'מבצע מדבר יהודה' הישראלי, סקר וחפר ג'ון מרקו אלגרו מערות במורדות נחל קדרון. מחקר מערות מדבר יהודה בידי ישראל החל בשנות החמישים, בעקבות ממצאי המגילות והתעודות בקומראן ובוואדי מורבעאת, ולאחר גלי השוד הראשונים של הבדווים. באותה העת החלו הבדווים פושטים על מערות מדבר יהודה שמשני צדי הגבול וחפרו כמעט בכל המערות המבטיחות באזור. בשנת 1953 החל יוחנן אהרוני בסקר מערות מנחל צאלים בדרום ועד אזור עין גדי, בסקר נחקרו בין היתר מערות נחל חבר ונחל צאלים ומערת הברכה בנחל דוד (שהייתה כבר ידועה מדיווחו של המהנדס הגרמני זנדל שביקר בה ב-1905). בשנים 1960 - 1961 נערך באותו אזור 'מבצע מדבר יהודה' ביוזמת אגף העתיקות, שבמהלכו אותרו ונחפרו מערות רבות במצוקי המדבר שבתחום ישראל (בעיקר בנחלים חבר, משמר וצאלים) ונתגלו ממצאים חשובים ביותר מימי בר כוכבא ומהתקופה הכלכוליתית. במהלך מחקריו של פסח בר אדון במדבר יהודה מ- 1968, נסקרו ונחפרו מערות רבות בכל האזור. בראשית שנות ה-80 החל יוסי פטריך בסקר מערות בצפון מדבר יהודה ובמדבר שומרון, וכן באזור קומראן. בראשית שנות ה-90 נערך 'מבצע מגילה' בידי רשות העתיקות, שבמהלכו נסקרו ונחפרו מערות רבות מאזור ואדי מורבעאת וצפונה, אך תוצאותיו באזור הנדון היו מוגבלות. בשנת 1998 החל מלח"ם בסקר מערות שיטתי במצוק ההעתקים, מצפון לוואדי מורבעאת. והמחקר הנוכחי מהווה את המשכו הישיר.

הנתונים הארכיאולוגיים העיקריים לתיארוך הפעילות במערות לתקופת מרד בר כוכבא הם המטבעות מימי בר כוכבא; מטבעות מהשלב שבין המרידות; מסמכים כתובים שתוארכו לימי המרד השני או לתקופה שקדמה לו; וכן מכלולי ממצא הכוללים כלי חרס המאוחרים למרד הראשון. לקביעת זמנה של הפעילות במערות מסייעת ההנחה, כי עיקר השרידים הארכיאולוגיים שנמצאו במערות קשות הגישה שבמצוקי מדבר יהודה, הובאו אליהן בעת אירוע קיצוני, דוגמת מלחמה, או לקראתו, ולא בעיתות שלום.

מערות מפלט שנתגלו בסקר

מערות מדרום לוואדי מורבעאת

מערות הרומח הן קבוצת מערות המצויה בחלקו העליון של מצוק ההעתקים, כ-100 מ' מצפון-מזרח לראש מפל הפרסה הענק של ואדי מרזרה, הצונח מדרום לראש חצצון. הגישה למערות קשה, אך אינה מצריכה חבלים (איור 3). במכלול חמש מערות עיקריות, שפתחיהן פונים לדרום-מזרח וכמעט שאינם נראים מתחתית המצוק ומראשו. במכלול שתי מערות גדולות, שאורכן מגיע לעשרות מטרים, ושלוש מערות בינוניות עד קטנות המצויות זו מעל זו. קיר טרסה קדום בפתח אחת המערות נועד לפילוס וליצירת משטח ששימש את דיירי המערה. חפירות שוד מסיביות נערכו בכל חמש המערות. עיקרו של הממצא שנתגלה במהלך הסקר והחפירה במערות הרומח הוא מהתקופה הרומית הקדומה ומיעוטו מהתקופה ההלניסטית והכלכוליתית. השרידים מימי מרד בר כוכבא כוללים שלושה מטבעות מהשנה השלישית למרד (איור 4), כלי נשק, בהם ראש חץ וראש רומח ייחודי (איור 5), כן נמצאו שרידים מחיי היומיום, הכוללים שברים של כלי חרס וזכוכית, שרידי מזון, קטעי עור ואריגים, כלי עץ, כלי עצם ועוד (איור 6).[5]

מערת החרסים היא מערה שתקרתה קרסה, המצויה בראש המצוק, כ-1 ק"מ מדרום למערות הרומח. במהלך הסקר והחפירה נמצא במערה מכלול קראמי מהתקופה הרומית הקדומה וכן שברי כלי זכוכית, שרידי מזון וכפתור ברונזה מהתקופה הנזכרת. על-פי סמיכותה של מערת החרסים למערות הרומח נראה שיש לייחס את הממצא לשלהי ימי מרד בר כוכבא.

מערת הדינר היא מערה בינונית בגודלה, המצויה כ-2 ק"מ מדרום לשפך נחל חצצון, במדרגות קונגלומרט שבחלקו התחתון של מצוק העתקים. במערה שלושה חללים עיקריים ומספר מחילות נמוכות. קירות אחדים דלים למראה במערה ובפתחה. בפתח המערה נמצא דינר כסף מימי בר כוכבא מהשנה השלישית למרד, ועליו אשכול ענבים ונבל (איור 7). בדרום הפתח נמצא ראש חנית דו כנפי מברזל, אשר דומה לו התגלה במערות ואדי מורבעאת. כן נמצאו שתי ידיות עץ, האחת חבוקה בחישוק מתכת אשר שימש כפותה לכלי ברזל, והשנייה ארוכה וצרה יותר, ובראשה חריץ מנוסר אשר שימש לאחיזת הלהב. על פי ידיות עץ דומות ממערת האגרות, שימשה הראשונה כידית מגל, והשנייה כידית סכין, שתיהן מימי מרד בר כוכבא.[6] הדינר וכלי הנשק במערה, והעדר ממצא קראמי וממצא אופייני אחר הנפוץ במערות המפלט, מעידים כנראה על פעילות מצומצמת של המורדים. גם מיקומה, נגישותה וגודלה של מערת הדינר שונים מהמוכר לנו במערות המפלט הרגילות. האזור שלמרגלות המערה נשלט היטב מפתחה, ומשמש מעין 'צוואר בקבוק' לדרך החוף העולה ממניפות הסחף של נחל דרגה ונחל חצצון לכיוון עין גדי. נתונים אלו תומכים באפשרות כי המערה שימשה את לוחמי בר כוכבא כעמדת

איור 3: מקום מערות הרומח במצוק ההעתקים, לצד ערוץ ואדי מרזה (צילום: יעף צילומי אוויר)

איור 4 (מימין): מטבע בר כוכבאי שנמצא במערות הרומח, עליו עץ דקל וכתובת "שמעון" בכבת עברי קדום- שמו של מנהיג המרד (צילום: ז' רדובן)
איור 5 (באמצע): ראש הרומח ממערות הרומח (צילום: ז' רדובן)
איור 6 (משמאל): טבעת-מפתח ממערות הרומח, שמשה כמפתח לתיבת תכשיטים (צילום: ז' רדובן)

תצפית ומארב, בה שהו מספר קטן של לוחמים לתקופה קצרה בשלהי המרד.

מערות באזור נחל קדם

מערת הסלוודורה היא מערה גדולה המצויה בחלקה העליון של השלוחה התלולה המפרידה בין ערוץ נחל סלוודורה לערוץ נחל קדם. במערה אולם עיקרי והסתעפות למחילה ולחדרונים עגולים, ופתחה הגדול פונה למזרח. הגישה למערה נעשתה באמצעות מעלה תלול העולה מחוף ים המלח אל ראש המצוק שמצפון לערוץ נחל סלוודורה. בראשית שנת 1971, פסח בר אדון ערך חפירה במערה, שהעלתה ממצאים חשובים מהתקופות הכלכוליתית והרומית הקדומה, אך עד עתה לא פורסם דבר מחפירה זו. מתיאור חפירת המערה ביומני בר אדון עולה כי החפירה נמשכה 12 יום, והשתתפו בה כעשרה חופרים מידי יום (איור 8). לתקופה הרומית הקדומה ייחס בר אדון שכבה של רצפה כבושה עליונה בעובי כמה סנטימטרים, וכן שכבת שרפה שנמצאה מתחת. הממצא בשכבה זו כלל כלי חרס מהתקופה הרומית

הקדומה, וכן חבלי קש ועור, שרידי אריגים וסלים, חלק של סנדל עור, פיסת קלף או עור מיובש, שרידי מזון ומחט ברזל ארוכה. בסקר שערכנו במערה נמצאו חרסים מהתקופה הרומית הקדומה, וכן מספר מסמרים, ומטבע קטן ושחוק שאינו ניתן לזיהוי. בתוך סדק בסלע בפתח המערה מצאנו ראש חץ תלת כנפי עשוי ברזל מהתקופה הרומית הקדומה (איור 9).

איור 7: דינר בר כוכבאי, עליו כינור וכתובת "לח[ר]ת ירושלם" (צילום: ז' רדובן)

איור 8: פסח בר אדון וצוותו בחפירת מערת הסלוודורה (באדיבות נייג'ל גורינג-מוריס)

מערות התאנים הן שלוש מערות קשות גישה המצויות במדרגת סלע במצוק ההעתקים, לצד ערוץ קטן הצונח במפלים גבוהים, כ-1.5 ק"מ מדרום לערוץ נחל קדם (איור 10). המערות, שפתחיהן פונים מזרחה לכיוון ים המלח, מצויות במפלס זהה בבסיס תצורת שבטה. המרכזית שבהן היא מערה גדולה ובה שני חדרים מרווחים. המערה הדרומית מלאה אבני מפולת גדולות. במערה המרכזית נאסף מכלול קראמי שעיקרו מהתקופה הרומית הקדומה, כולל שברי נרות חרס מקורצפים. כמו כן נמצאו מסמרי אופייני של 'סנדל מסומר' מתקופה זו. במערה הדרומית לא נמצאה קרמיקה, אך בסדק צר בין גושי סלע נפולים נמצאה חנית תמימה מהתקופה הרומית הקדומה, שהושחלה בין הסלעים כשראשה כלפי מעלה. לפנינו כלי נשק מאולתר, העשוי מראש ברזל של חץ קטפולטה, שהורכב על גבי מוט עץ בעזרת פותה (איור 11). אפשר שראש החץ נאסף בידי לוחם יהודי במהלך אחד הקרבות. סמוך לפתח הראשי של המערה, נמצאה שרשרת ברזל, העשויה חוליות בצורת 8 ובקצותיה פינים מפוצלים, אף הם מתקופה זו.[7]

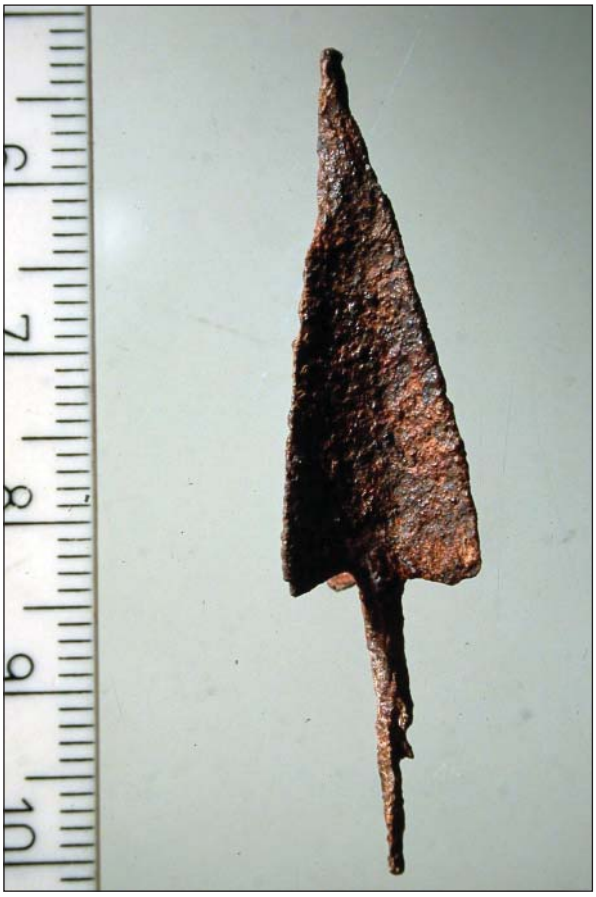

איור 9: ראש חץ תלת כנפי ממערת הסלוודורה (צילום: ז' רדובן)

הממצאים במערות באזור נחל קדם (מערות הסלוודורה והתאנים), מיקומן, גודלן וקשיי הגישה אליהן, מעידים כי בסופו של מרד בר כוכבא הגיעו אליהן פליטים יהודיים. זאת אף שלא מצאנו במערות אלו מטבעות שהוטבעו בידי המורדים. סביר להניח שהפליטים ששהו במערות אלו בשלב המרד הגיעו מהכפר עין גדי המצוי קילומטרים אחדים דרומה להן.

במערת רועים קטנה (159) שבחלקו העליון של נחל קדם, כ-2 ק"מ ממערב למערת הסלוודורה, מצאנו מטבע ברונזה גדול מימי טריאנוס (111/2 לסה"נ) ממטבעת אשקלון (איור 12). ממצא זה מלמד על פעילות במערות הנחל לפני מרד בר כוכבא או במהלכו. מטבעות אלו הם מטבעות הברונזה הנפוצים ביותר בין אלה שהוטבעו מחדש בימי בר כוכבא. המערה שימשה לישיבת ארעי, ככל הנראה בשל סמיכותה לגבי המים בערוץ נחל קדם. מסתבר שהיו אלה מקורות המים העיקריים של הפליטים אשר שהו בשלהי מרד בר כוכבא במערת סלוודורה ובמערות תאנים. אין זה מן הנמנע שהפליטים אשר תפקידם היה להביא מים אל מערות אלו, הם שישבו ישיבת ארעי במערה 159 בנחל קדם. מאידך, אפשר שהמטבע מימי טריינוס קשור דווקא לפעילות הרומאים באזור בעת דיכוי המרד.

איור 10: מקום מערות התאנים במצוק ההעתקים (צילום: יעף צילומי אוויר)

איור 11 (מימין): החנית ממערות התאנים (צילום: ז' רדובן)

איור 12 (משמאל): מטבע מימי טריאנוס ממיטבעת עזה, שנמצא במערה בנחל קדם עילי

מערות במורד נחל קדרון

מערת חג המולד היא מערה קרסטית גדולה המצויה בראש הגדה המערבית של נחל קדרון, לפני פיתולו האחרון מזרחה אל ים המלח. המערה נתגלתה על ידי ג'ון מרקו אלגרו בחג המולד של שנת 1960, במהלך סיוריו באזור ים המלח ובקעת הורקניה ומכאן שמה. קורות הסקר, הממצא והחפירה מתוארים בספרו הפופולארי של אלגרו[8] (איור 13). בביקורו הראשון במערת חג המולד מצא אלגרו מטבע ברונזה של בר כוכבא מהשנה השנייה למרד. לאחר מספר חודשים חזרה למערה משלחת בראשות אלגרו, וערכה בה חפירה יסודית, אלא שדבר החפירה והממצא הארכיאולוגי שנתגלה במערה, לא זכו לפרסום מדעי. הממצאים מחפירה זו הגיעו למוזיאון רוקפלר, ונשמרו עם הממצאים שנתגלו במערות באזור קומראן בחפירותיהם של דה-וו והרדינג. לאחרונה החל צוות מהאקול-ביבליק בירושלים בפרסום ממצאים אלו, מתוך הנחה שגויה כי מערת חג המולד מצויה סמוך לקומראן.[9] במהלך חפירתו של אלגרו נמצאו בין היתר חרסים רבים מהתקופה הרומית הקדומה וממצאים אורגניים, בהם אריגים רבים. המשלחת בראשות אלגרו נעזרה בג'יפים ובמסוק של הצבא הירדני לשם אספקה ולניוד החופרים והמבקרים. הביקור החשוב ביותר בו זכתה המשלחת היה של חוסיין מלך ירדן (איור 14).

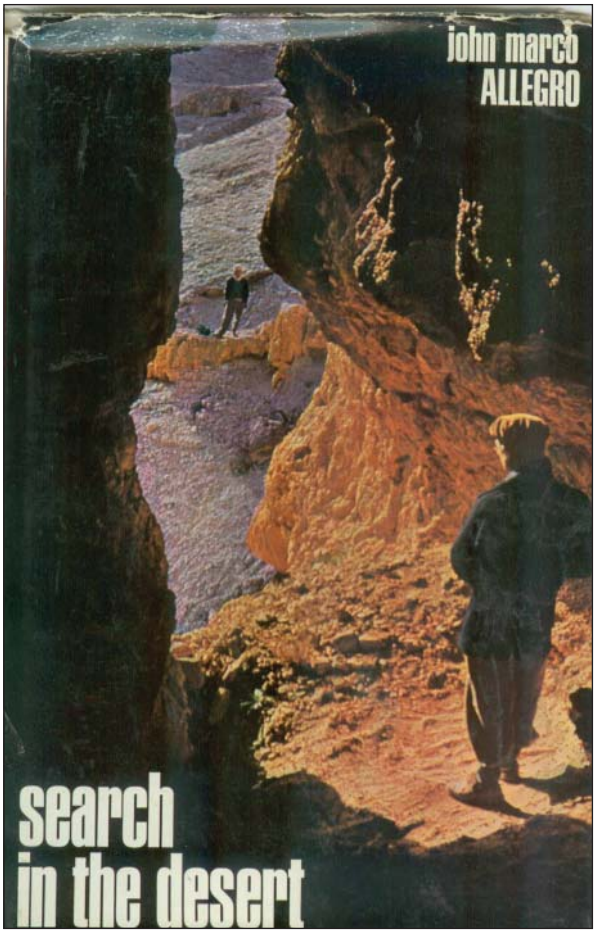

איור 13: פתחה של מערת חג המולד שבנחל קדרון על שער ספרו של אלגרו «חיפושים במדבר» (Allegro, 1965)

איור 14: ביקורו של המלך חוסין במחנה המשלחת של אל־גרו, בעת חפירת מערת חג המולד (מתוך: Allegro, 1965)

פתח הכניסה הראשי למערת חג המולד נסתר ביותר אך קל לגישה. למערה שני פתחים, חדרים ומחילות (איור 15). במהלך הסקר הנוכחי נתגלה ממצא ארכיאולוגי, הכולל חרסים, שעיקרם מהתקופה הרומית הקדומה ומהתקופה הכלכוליתית, כן נמצאו שני מטבעות ברונזה מסוף ימי הבית השני, האחד מימי אגריפס הראשון (איור 16), והשני מימי פונטיוס פילאטוס משנת 30 לספירה. כמו כן נמצאו מסמרים ופיסות ברזל, ושרידים אורגאניים.

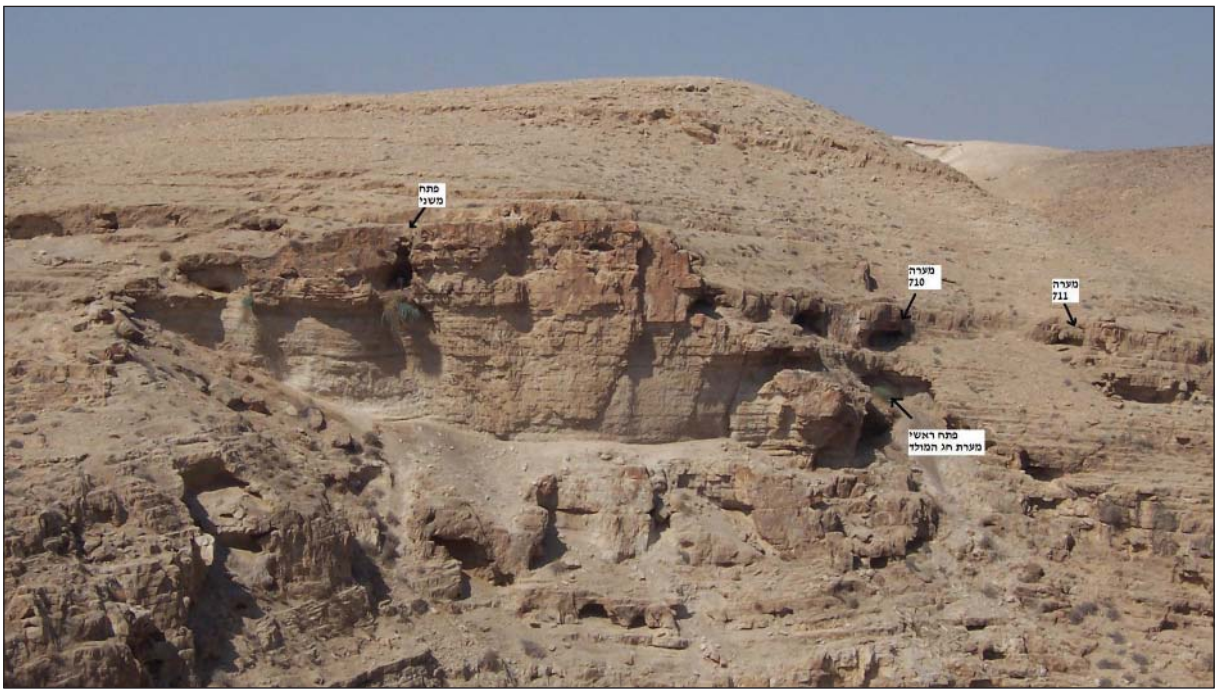

איור 15: פתחי מערת חג המולד בנחל קידרון (ואדי א-נאר) (צילום: רועי פורת)

במערה בינונית המצויה כחמישה מטרים מעל ומצפון לפתחה הראשי של מערת חג המולד (מערה 710) נמצאו שני מטבעות, האחד מטבע ברונזה בינוני שחוק, והשני דינר כסף מימי נרווה (שנת 97 לספירה; איור 17). בפתח מחסה קטן (מס' 711) המצוי כ- 15 מ' מצפון למערה האחרונה ובמפלס זהה נמצאה פרוטה חשמונאית.

איור 16 (למעלה): מטבע אגריפס הראשון משנת 41/2 לסה"נ שנמצא במערת חג המולד (צילום: ז' רדובן)

איור 17 (למטה): דינר כסף מימי נרווה, שנת 97 לסה»נ, שנמצא סמוך למערת חג המולד (צילום: ז' רדובן)

ממצא המטבעות והקראמיקה מעיד כי כבר בימי הבית השני המערה שימשה למסתור של פליטים, ונראה שיש לקשור פעילות זו לסמיכותה של המערה למצודת הורקניה. על פי ממצא המטבעות מימי אגריפס הראשון ופונטיוס פילאטוס, יחד עם ממצא קראמי מסוף ימי הבית השני, אנו מניחים כי מערת חג המולד שימשה כמערת מפלט במהלך המרד הראשון. ייתכן כי היו אלה פליטים מירושלים, שברחו עם חורבנה דרך נחל קדרון. המטבע של בר כוכבא שמצא אלגרו והדינר מימי נרווה שמצאנו אנו במערה, מעידים מעל לכל ספק כי גם בשלהי מרד בר כוכבא המערה שימשה כמערת מפלט. אל מערה זו נמלטו כפי הנראה אנשים מאחד מישובי גב ההר שמדרום וממזרח לירושלים, הסמוכים לראש אגן הניקוז של נחל קדרון.[10]

מערת המטבע היא מערת רועים בינונית המצויה בחלקו התחתון של מצוק ההעתקים, כ-1.5 ק"מ מדרום לשפך נחל קידרון. שלוש מערות נוספות (751-753) מצויות במצוק השבור שבין מערת המטבע לערוץ שמצפון. בשנים 1970 ו-1976 ערך פסח בר אדון שתי עונות חפירה במערת המטבע (איור 18). חלק מממצאי החפירה פורסמו בעבר, והם כוללים שרידים רבים מהתקופה הרומית הקדומה, בהם פרוטת ברונזה מהשנה השנייה של המרד הראשון, וכן כלי חרס בהם: נר דיסקוס רומי.[11] בשטח של כ-200 מ' מעל ומצפון למערת המטבע סקר בר אדון קבוצה של מערות קטנות ובינוניות, שנחפרו בעבר בידי הבדווים. במערות ובשפכים מחוץ להן, נמצאו חרסים רבים מהתקופה הרומית הקדומה, וכן שרידי מזון ומסמר ברזל.

במהלך הסקר בדקנו שוב את האזור, זיהינו את המערות שבהן עבד בר אדון, ומצאנו שרידים ארכיאולוגיים נוספים במערות שמצפון למערת המטבע. מערה 752 היא מערה נסתרת בעלת שני מפלסים, המצויה כ-150 מ' מצפון למערת המטבע, ומערה 751 מצויה ממזרחה. זוהי מערה בינונית, אשר פתחה הבולט פונה מזרחה. מערות 753 מצויות כ-80 מ' מצפון למערת המטבע. במהלך הסקר נמצאו במערה 752 חרסים נוספים מהתקופה הרומית הקדומה, וכן שני מטבעות רומיים, אחד של אגריפס הראשון, והשני מימי אדריאנוס ממטבעת קיסריה, המתוארך לשנים שקדמו לדיכוי מרד בר כוכבא. עוד נמצאו שני מסמרי סנדל מסומר ופותה מברזל של כלי מתכת. במערות האחרות מצאנו חרסים בודדים מהתקופה הרומית הקדומה, וממצאי מתכת נוספים.

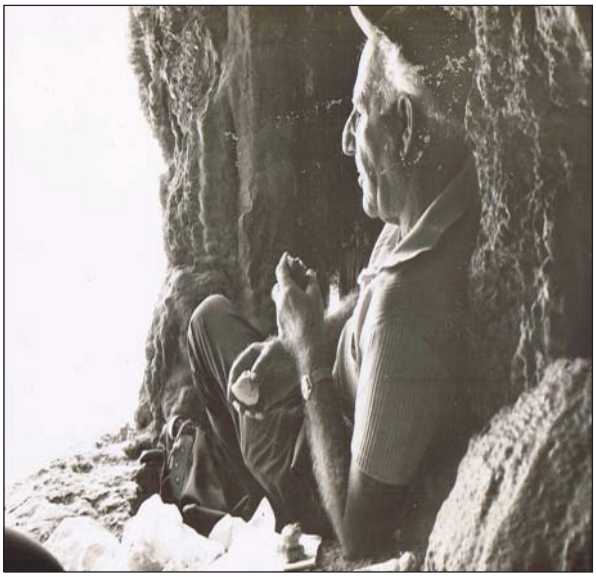

איור 18: פסח בר אדון בשעת מנוחה, במהלך החפירות במערת המתבודד שבצפון נווה עין גדי (מתוך: ארכיון בר אדון)

מטבע אגריפס הראשון שנמצא במערה 752 קשור כנראה לפעילות במכלול המערות במהלך המרד הראשון, כפי שמעידה גם הפרוטה מימי המרד הראשון שמצא בר אדון במערת המטבע. מטבע אדריאנוס שנמצא במערה 752 מעיד על פעילות במערת המטבע בסופו של מרד בר כוכבא. גילויים של שני מטבעות מסוג זה במערת הסנדל שבכתף יריחו, עם קבוצת מטבעות אשר הובאה למערה בסופו של מרד בר כוכבא, מעיד כי הם היו בשימוש במהלך מרד זה. זאת ועוד, נר הדיסקוס הרומי שמצא בר אדון במערת המטבע, מצוי בארץ לאחר מרד החורבן ונפוץ במכלולים מתקופת מרד בר כוכבא. טיפוסי כלים נוספים שנמצאו במכלול המערות, כמו גם מסמרי סנדל מסומר, נפוצים אף הם במערות המפלט מתקופה זו. סביר כי עיקר פעילותם של המורדים במרד בר כוכבא, בהעדר איום מידי, התרחשה במערות הנוחות, דוגמת מערת המטבע, אך בשעת סכנה, הם מצאו מסתור במערות העליונות והנסתרות.[12]

אזור קומראן במרד בר כוכבא

במספר מקומות בבסיס מצוק ההעתקים שבצפון מערב ים המלח, בנוסף על מערות המטבע ומערת הדינר, נמצאו עדויות לפעילות במהלך מרד בר כוכבא, בהם האתרים קומראן ועין פשח'ה שהיו חרבים בתקופה זו, ונמצאו בהם מטבעות מימי מרד בר כוכבא. בקומראן נמצאו 13 מטבעות מימי המרד, חלקם בשכבה העליונה שבמגדל.[13]

במספר מערות מדרום ומצפון לקומראן התגלו שרידים העשויים להעיד על פעילות במערות במהלך מרד בר כוכבא (איור 19). אחת ממערות אלו היא מערה 37FQ, שהגישה אליה קשה למדי, המצויה בבסיס המצוק העליון של מצוק ההעתקים מדרום לנחל קומראן. המערה נסקרה ונחפרה בידי יוסי פטריך[14] שמצא בה כלי חרס, זכוכית, אבן ועץ מהתקופה הרומית הקדומה, ובהם ממצאים המאוחרים אולי לחורבן. כן מצא מטבע ברונזה מהמאה הראשונה או השנייה לסה"נ וראש חץ תלת כנפי הנפוץ במערות המפלט. ראש חץ נוסף שנמצא במערה זו מצוי באזורנו במכלולים המאוחרים למרד הראשון.

איור 19: נוף אזור קליה מאחת המערות שמצפון לקומראן (צילום: רועי פורת)

לחורבת קומראן ולסביבתה הייתה חשיבות אסטרטגית רבה, בהיותה שולטת על האזור המישורי שבצפון-מערב ים המלח ועל הדרכים המקומיות באזור (איור 20). היישוב החרב שימש כנראה את המורדים כנקודת תצפית לקראת סופו של המרד. מיקומה של קומראן בנקודה השולטת על אזור הביניים המקשר בין מוקדי המרד החשובים באזור עין גדי ויריחו, הוא כנראה הגורם המרכזי שהביא לפעילות המורדים באתר בימי מרד בר כוכבא.

איור 20: אזור קומראן בתצלום אוויר (צילום: יעף צילומי אוויר)

מערות מפלט באזור עין גדי (איור 21)

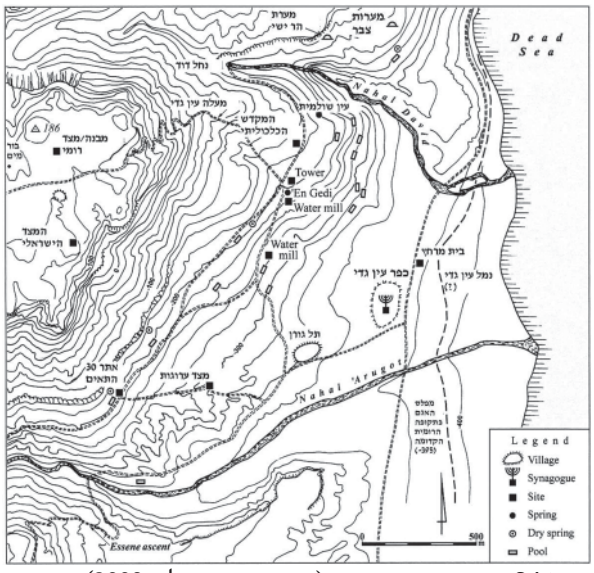

איור 21: מפת נווה עין גדי (מתוך: הירשפלד, 2008)

מערת הר ישי היא מערה קטנה המצויה בשלוחה מצוקית היורדת מראש הר ישי אל אזור בית ספר שדה עין גדי, ותוחמת את נחל דוד מצפון. פתחה המרובע של המערה פונה למזרח, ופעור באמצע מצוק אנכי, כעשרה מטרים מעל לטרסות שלרגלי המערה (איור 22). למערה צורת V, והיא בעלת זרועות באורך 6 מ', ברוחב כ-2 מ' ובגובה כ-1.5 מ'. פתח המערה הבולט עורר את סקרנותם של אנשי בית ספר שדה עין גדי ומטיילים אשר ביקרו בה כבר בשנות השבעים. ב- 1989 סקר את המערה גדעון הדס כחלק מסקר מפת עין גדי, ומצא בה חרסים מהתקופה הרומית הקדומה. במהלך הסקר והחפירה שלנו במערה נמצאו שרידים מהתקופה הכלקוליתית ומימי מרד בר כוכבא (איורים 23-24). מתקופת

מרד בר כוכבא נמצאו במערה שתי תעודות יווניות כתובות על גבי פפירוס (איור 25), 11 מטבעות ברונזה של בר כוכבא (איור 26), מהם שמונה במטמון אחד, תריסר ראשי חצים וגופי חצים רבים, שחלקם הקדמי עשוי עץ וחלקם האחורי מקנה, תריסר כלי חרס, שני כלי זכוכית, כלי אבן בודד, שרידי כלי עץ, אריגים, חפצי עור וממצאים בוטניים (איורים 27-28). לאורך הפתח נמצא שריד קיר קדום, ובקרקעית רצפת עפר מהודקת. שניהם תוארכו לימי מרד בר כוכבא.

איור 22: פתח מערת הר ישי שמצפון לנחל דוד, בעת חפירתה (צילום: עמוס פרומקין)

איור 23: בעליה למערת הר ישי (צילום: עמוס פרומקין)

הפפירוסים נמצאו במצב בלוי על מפלס הרצפה, לצד מטמון של שמונה מטבעות מימי בר כוכבא. זמן כתיבתם של שני המסמכים נקבע על פי צורת הכתב וההקשר הארכיאולוגי, לתקופה שבין הרבע האחרון של המאה הראשונה לספירה לבין מרד בר כוכבא.[15] בעל או בעלי המסמכים היו מאנשי הכפר עין גדי אשר מצאו מקלט במערת הר ישי בשלהי מרד בר כוכבא, והשם 'עין גדי' מופיע ככל הנראה לפחות באחד המסמכים. אין ספק כי המסמכים היו בעלי ערך כספי או רגשי ונלקחו על כן למערה ושם נותרו לאחר מות בעליהם. המסמך הראשון הוא ככל הנראה שטר קניין או הלוואה, הנוגע לקרקע או לנכס אחר. מספר שמות אנשים הנוגעים לעסקה נזכרו בפפירוס זה, בהם: "בן.. קיוס", "אלקסיוס", ו"איסידורוס". משמעותו של המסמך השני, שנמצא במצב השתמרות רע, לא התבררה לאשורה, אך נראה כי יש בו מאפיינים של מכתב. גם בפפירוס זה מוזכרים מספר שמות, אם כי באופן בלתי ברור, בהם "אלעזר", ו"בן חנניה".

איור 24: במהלך החפירות במערת הר ישי, רגל לפני גילוי הפפירוסים

מערת הר ישי היא קטנה יחסית למערות המפלט האופייניות,ופיתחה בולט לכל העובר בנאת המדבר של עין גדי. יש להניח כי הסיבה העיקרית לבחירתה קשורה במקומה השולט הצופה על חלקה הצפוני של נאת עין גדי. החצים הרבים אשר הובאו למערה, מעידים כי יושבי המערה היו מעורבים בלחימה ברומאים. ייתכן שאין לראות בה מערת מפלט במובן המקובל, אלא עמדה קדמית בעלת יתרונות אסטרטגים וטקטיים בשלב האחרון של מרד בר כוכבא. אין זה מן הנמנע כי עיקר שימושה היה כעמדת תצפית אשר סיפקה מידע על מהלכי הרומאים באזור נאת המדבר לאנשי עין גדי שמצאו מסתור במערות המרוחקות יותר. החפירה הראתה כי השרידים במערה הושחתו ברובם כבר בעת העתיקה. גילוים של התעודות והמטבעות, מעיד כנראה שהאנשים שברחו למערת הר ישי לא שרדו, ולפיכך הם לא שבו לקחת את החפצים יקרי הערך. אפשר שחיילים רומאים נכנסו למערת הר ישי בסוף הלחימה, והם שגרמו לחורבנה.[16]

מערות צבר הן מכלול מערות המצוי במצוק סלע שבור מעט מצפון לנחל דוד, כ-500 מ' מצפון מערב לבית ספר שדה עין גדי. במרכז המצוק מצויות מערות גדולות יחסית (181 - 182), ומערת צבר הקטנה (184) נמצאת מצפונה להן. מכלול המערות מצוי בשולי מערכת חקלאות שלחין מהתקופות הרומית והביזנטית.

במהלך סקר החרום בתשכ"ח, נסקר חלקו המרכזי של מכלול המערות בידי פסח בר אדון, שמצא בהן שרידים מהתקופה הרומית הקדומה, הכוללים חרסים, אריגים, חבל קש, שברי זכוכית, סנדל עור תפור בגידים (איור 29), גלעיני זיתים, פרי

איור 25 (מימין): אחד הפפירוסים ממערת הר ישי (צילום: ז' רדובן)
איור 26 (משמאל): מטבעות ברונזה בר כוכבאיות שנתגלו במערת הר ישי (צילום: רועי פורת)

איור 27 (מימין): ראש חץ ממערת הר ישי, מחובר עדיין לקנה בגיד מלופף (צילום: רועי פורת)
איור 28 (משמאל): פך מתקופת מרד בר כוכבא שנמצא במערת הר ישי (צילום: רועי פורת)

האלון (בלוט) וגרעיני שעורה, וכן מעל מאה גלעיני תמרים, ובהם 7 פירות תמר תמימים (איור 30). כמו כן נסקרו בפתחי המערות מספר מתקני כיריים וטרסות לפילוס משטחי חיים.[17] במהלך הסקר נמצא במערות מטבע ברונזה של בר כוכבא מהשנה השנייה למרד, ראש חץ תלת כנפי מברזל, שני להבי ברזל בלויים, האחד להב מעוקל של מגל, והשני להב קטן של סכין, אשר דומים להם נמצאו במערות מפלט אחרות; וכן שברי כלי חרס וזכוכית מהתקופה הרומית הקדומה, ושרידי אריגים ומזון.

במערת צבר מצאנו גוש מתכת ירקרק בקוטר כ-2 ס"מ; ולאחר בדיקה קצרה התברר שזהו מטמון של תשעה מטבעות כסף הדבוקים זה לזה (איור 31). במטמון נמצאו שמונה דינרים ודרכמות שהיו דבוקים לשני צידיו של סלע (טטרדרכמה) של בר כוכבא (איור 32). המטמון כלל שלושה מטבעות כסף של בר כוכבא (סלע ושני דינרים), אשר נטבעו מחדש על ידי המורדים. שלושתם נושאים את הכתובת 'לחרות ירושלם' שנטבעה על גבי מטבעות השנה השלישית של מרד בר כוכבא. ששת המטבעות האחרים הם מטבעות כסף רומים מקוריים שלא נטבעו מחדש. קבוצה זו כוללת: דינרים מימי אספסינוס, נרווה, טריינוס והדריינוס, ושתי דרכמות של פרובנקיה ערביה שנטבעו בבוצרה בימי טריינוס, (איור 33).[18]

מערות נחל ערוגות

במהלך הסקר במצוקי נחל ערוגות שממערב לעין גדי מצאנו ארבעה מכלולי מערות, בהן נמצאו עדויות לפעילות בתקופה הרומית הקדומה, אל נכון מימי מתקופת מרד בר כוכבא. שני מכלולים נמצאים בחלקו העליון של המצוק שמצפון לעין ערוגות, השלישי נמצא בבסיס המצוק האנכי שבדרום

המפל, ומכלול המערות הרביעי נמצא בקניון מח'רס דלל, כקילומטר ממערב למפל הגדול (איור 34).[19]

איור 29: סנדל עור שמצא בר אדון במערות צבר (מתוך: בר אדון, תשל"ב)

איור 30: תמרים וגלעיני תמרים ממערות צבר

מערת 'לנחמ עבדי' היא מערה בינונית, קשה לגישה, המצויה בחלקו העליון של מצוק אנכי גדול התוחם את נחל ערוגות מצפון. בשנת 1968 ערך פסח בר אדון חפירה ארכיאולוגית במערה, אשר במהלכה נמצאו שרידים טיפוסיים למערות המפלט מתקופה זו. שרידים מתקופה זו נמצאו גם בסקר של גדעון הדס, אשר מצא במערה גם טביעת חותם על ידית קנקן מהמאה השמינית לפסה"נ, עם הכתובת: "לנחמ עבדי".[20] בסקר הנוכחי נמצאו (פרט לחרסים ושברי כלי זכוכית) גם מסמרים של 'סנדל מסומר', טבעת ברונזה ומחט ברזל, וכן קצה כדורי של נדן של חרב רומית.[21]

מערות 344 הן שתי מערות ארוכות המצויות ממערב למערה הקודמת ובמפלס זהה (איור 35). הממצא בהן אף הוא אופייני למערות מפלט אחרות, וכלל חרסים מהתקופה הרומית הקדומה, שרידי מזון, אריגים, חפצי עור וחבלים, אבן קלע מחלוק נחל, ושברי קערת עץ. סמוך לפתח המערה המערבית הייתה רצפה מהודקת, שעליה כנראה שרידי מחצלת, סמוך לה נמצא מוקד אש.

מערות 348 מצויות בגדה הדרומית של נחל ערוגות, כ-150 מ' ממזרח למפל הגדול, בבסיס המצוק האנכי (איור 36) חפירות שוד יסודיות נערכו בארבעת המערות שבמכלול. במהלך הסקר שלנו מצאנו שברי כלי חרס וזכוכית מהתקופה הרומית הקדומה, להם מקבילות במכלולים מימי בר כוכבא, וכן נר עשוי בדפוס השייך לטיפוס 'נרות הדרום' (המאוחרים למרד הראשון). בין הממצאים הנוספים: אריגים, שרידי חבלים עשויים דקל ופיסות עור.

איור 31: חזית בית המקדש על מטבע סלע (טטרה-דר-כמה) בר כוכבאי ממטמון מערות צבר, רגע לאחר גילויו (צילום: רועי פורת)

בשנת 2004 מצאו בדווים באזור נחל ערוגות ארבעה קטעי קלף מימי מרד בר כוכבא. על פי עדויות הבדווים נמצאו קטעי קלף אלו במכלול המערות הנדון. קטעי המגילה זוהו על ידינו כשייכים למגילה שהכילה את ספר ויקרא, שנכתבה על פי נוסח המסורה. המגילה הובאה ככל הנראה למערות בשלהי מרד בר כוכבא (איור 37).[22] מהמגילה נותרו שני קטעים הכוללים קטעי פסוקים מספר ויקרא כ"ג וכ"ד, המכיל את 'פרשת המועדות'. על פי רוחב הטור ומספר השורות בו, זוהי כנראה מגילת 'חומש' ויקרא ולא מגילת תורה, כמו רוב המגילות המקראיות שהתגלו במדבר יהודה, ונראה שהיא לא שימשה לקריאה בציבור. מבחינה פליאוגרפית תואם הכתב של מגילה זו את הכתב שהיה נפוץ בשלב שלפני מרד בר כוכבא, בעיקר במגילות מקראיות נוספות מזמן המרד שנמצאו במדבר יהודה. קטעי מגילה זו הם הראשונים השייכים לספר ויקרא שנמצאו במערות המפלט במדבר יהודה. בהמשך נדון בחשיבותו של ממצא זה.

מכלול מערות הנטיפים כולל שמונה מערות נפרדות,

איור 32 (מימין): ארבעת המינים על מטבע הסלע ממערות צבר (צילום: רועי פורת)
איור 33 (משמאל): דינר של הדריאנוס ממטמון מערות צבר (צילום: רועי פורת)

איור 34: נוף נחל ערוגות מהאוויר (צילום: יעף צילומי אוויר)

המצויות לצידי הערוץ המרכזי של מח'רס דלל, כ-1 ק"מ ממערב למפל הגדול של נחל ערוגות. שלוש מהמערות נשדדו בעבר, ונבדקו בידי גדעון הדס, שמצא בהן חרסים מהתקופה הרומית הקדומה. גם בסקר שלנו נמצאו במקום שברי של כלי חרס וזכוכית מהתקופה הרומית הקדומה, שרידי מזון ועוד. שרידי קירות, שנועדו לפלס משטח חיים, נסקרו לאורך חלק מפתחי המערות.

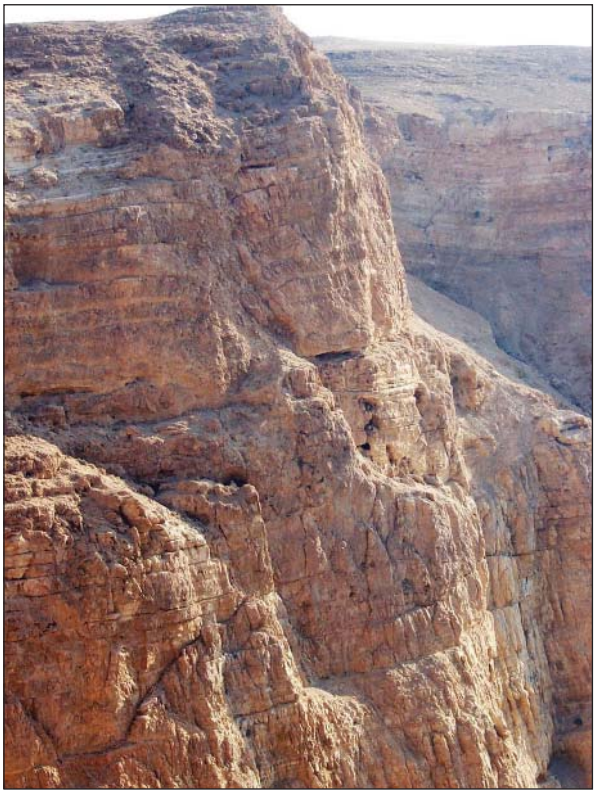

איור 35: אחת ממערות המפלט במצוק הצפוני של נחל ערוגות (צילום: מנחם כהנא)

איור 36: מבט על מערות מפלט במצוק הדרומי של נחל ערוגות (צילום: מנחם כהנא)

דיון

הממצא הנומיסמאטי: במחקר מערות המפלט שקדם למחקרנו נמצאו 28 מטבעות של בר כוכבא בתשע מתוך 17 מערות מפלט; בהם מטבע כסף אחד - סלע. בעבודתנו נמצאו 20 מטבעות של בר כוכבא, בחמש מתוך כעשר מערות מפלט, שלא היו ידועות קודם לכן, בהם 16 מטבעות ברונזה וארבעה מטבעות כסף. בס"כ נמצאו עד כה במחקרים ארכיאולוגיים במערות המפלט 48 מטבעות שהוטבעו מחדש בידי אנשי המנהל של בר כוכבא ב-14 מערות שונות. צירוף המטבעות הרומיים מהתקופה שבין המרידות שנמצאו במערות מביא אותנו לכ- 20 מערות מפלט, שבהן נמצאו בסך הכל כ-120 מטבעות שהובאו אליהן במרד בר כוכבא. ממצאי הסקר מאפשרים אפוא לשוב ולדון בממצא מטבעות המרד במערות המפלט.

ממצא כלי הנשק: אפשר שחלק מכלי הנשק שנמצאו במערות הושאר בהן במתכוון בידי הלוחמים היהודים אשר החליטו לעזוב את אזור המערות או להסגיר עצמם ללא נשק. חלק אחר אבד או נשכח במערה, ומהם שהושארו במתכוון לאחר שנפגמו. חלק מכלי הנשק נמצא סמוך לפתחי המערות, שם התנהלה עיקר פעילותם של השומרים והלוחמים ששהו במערות עם שאר הפליטים. כלי נשק אחרים נמצאו בחלקים הפנימיים של המערות, לעתים מוסתרים, כמו הרומח ממערות הרומח והחנית ממערות התאנים. בממצא כלי הנשק במערות ישנן עדויות לייצור ואיסוף כלי נשק במהלך המרד, כפי הנראה בשל מחסור בנשק לקראת סוף המלחמה. חלק מכלי נשק נעשו מכלים ומחומרים באיכות ירודה ויעילותם הייתה מוגבלת. כלי נשק אחרים דמו לאלה שהיו בשימוש הצבא הרומי.

בחירת מערות המפלט והכשרתן: במערות מפלט רבות נמצאו עדויות להכשרתן מבעוד מועד לצורך שהותם של פליטים בהן בשלהי מרד בר כוכבא. במספר מערות נחצבו, נבנו וטויחו ברכות מים; במערות אחרות פולסו משטחי חיים והוכשרו רצפות כבושות לנוחות הפליטים. למערות רבות הובאו מראש קנקני אגירה ששימשו ככלי קיבול למים ולמזון. עם זאת, רוב מערות המפלט לא הוכנו מראש, ובחירתן נעשתה בידי הפליטים 'ברגע האחרון' לפני הגעת הרומאים לאזור.

בחירתה של מערה מתאימה היה אפוא הגורם העיקרי בהכנת מקום המפלט: מגוון גורמים השפיעו על בחירת המערות, ובראשם התנאים הפיזיים של האזור ושל המערות עצמן. במחקרנו השווינו בין הנתונים השונים, ובין מערות מפלט למערות אחרות. למדנו שהגורם החשוב ביותר שהשפיע על בחירת המערה היה גודלה; הגורמים הבאים בחשיבותם היו: רמת הנגישות למערה ולסביבתה, אופיו הנסתר של פתחה, ונוחות השימוש במערה.

מקור הפליטים: עד כה לא נמצאו עדויות של ממש על מקור הפליטים שמצאו מקלט במערות, שאינן סמוכות ליישוב ממש (למעט במערות ואדי מורבעאת). אפשר שהיו אלה פליטים מהיישובים באזור ים המלח, ובראשם עין גדי, או פליטים שנמלטו מיישובי גב ההר וספר המדבר. למערות הסמוכות לעין גדי ברחו כמובן אנשי היישוב עצמו. כזו היא מערת הר ישי, מערת הברכה, ומערות נחל חבר. למערות מפלט ברצועה המזרחית שלאורך ים המלח, שאינן ליד עין גדי, הגיעו פליטים מיישובי גב ההר. כאלו הן מערות ואדי מורבעאת אליהן ברחו פליטים מאזור הרודיון, מערת חג המולד, אליה ברחו פליטים כנראה מאזור ירושלים, ומערות

איור 37: קטעי מגילה מספר ויקרא מתקופת מרד בר כוכבא שנתגלו במערת מפלט בנחל ערוגות

נחל צאלים ונחל הרדוף שאליהן ככל הנראה ברחו פליטים מאזור כרמל שבדרום הר חברון. במקרים כגון אלו הכתיבו ודאי אגני הניקוז של נחלי מדבר יהודה, את נתיב הבריחה של הפליטים.

דיכוי מרד בר כוכבא: הצעת שחזור

זמנם של האירועים בשלהי המרד

את המערכה האחרונה של מרד בר כוכבא במדבר יהודה ניתן לחלק לשני שלבים עיקריים (איור 38): **האחד**, התקדמות הכוחות הרומאים באזור, וכיבושם של יישובי בקעת ים המלח וחורבנם. שלב זה כלל השתלטות הרומאים על מערכת הדרכים ועל נקודות שולטות, תוך ניתוק אזורי פעילות. בשלב זה יצאו הפליטים למערות, והמורדים איישו את מערך ההגנה וההתרעה באזור, והחלו בלחימת גרילה. **בשלב השני** הידקו הרומאים את כיתור מערות המפלט. מעל למערות חשובות וקשות גישה, כמו מערות נחל חבר, הוקמה מערכת מצור, שכללה סלילת דרכים כמו מעלה האיסיים. מערות נגישות כמערת הברכה ומערות ואדי מורבעאת נכבשו בנקל. עם זאת, לא כל המערות אותרו על ידי הרומאים.

אימתי החלה המערכה הרומאית לכיבוש מדבר יהודה? האם היה זה כמקובל לאחר סיומה של המערכה על האזורים שבשליטת המורדים בשפלה ובהר יהודה, כלומר לאחר חיסול מוקדי המרד בביתר ובהרודיון; או שמא החלו הרומאים להתקדם למדבר יהודה במקביל למערכה על שאר אזורי יהודה? המערכה לדיכוי המרד בהר החלה כנראה באביב 135 לסה"נ,[23] והסתיימה בקיץ שנת 135 לסה"נ (כפי הנראה עד תשעה באב).

על פי מחקר הממצא הבוטאני ממערות המפלט, תוך התייחסות לזמן הבשלת הפירות וחיי המדף שלהם, הציע מרדכי כסלו שהפליטים ברחו מבתיהם למערות רק לאחר תשעה באב (אוגוסט 135), כלומר לאחר חורבן ביתר. הם שהו לדעתו במערות בחודשים ספטמבר אוקטובר שנת 135 לסה"נ, כלומר עד לחודש תשרי של שנת ארבע למרד.[24] אך דומה שנתונים כגון הכנת חלק מהמערות מראש והבאת צידה במהלך השהיה במערות -לא שוקללו היטב במחקר זה.

קטעי המגילות שנמצאו במדבר יהודה השתמרו כנראה מכיוון שהיו ביריעה החיצונית של המגילות אשר הובאו למערות המפלט בסופו של מרד בר כוכבא. הסיבה להשתמרות קטעים אלו דווקא נובעת מכך שהיריעה החיצונית היא שבאה במגע עם האוויר היבש באזור. היריעה התייבשה ראשונה ולפיכך לא התבלתה מריקבון ומעש. לעומת זאת שאר יריעות המגילה שהיו מגולגלות נרקבו כתוצאה מהלחות או נאכלו על ידי עש ולא שרדו.[25] מגילות חומשי התורה נגללו בתקופה זו עד לנקודת הקריאה בהן,

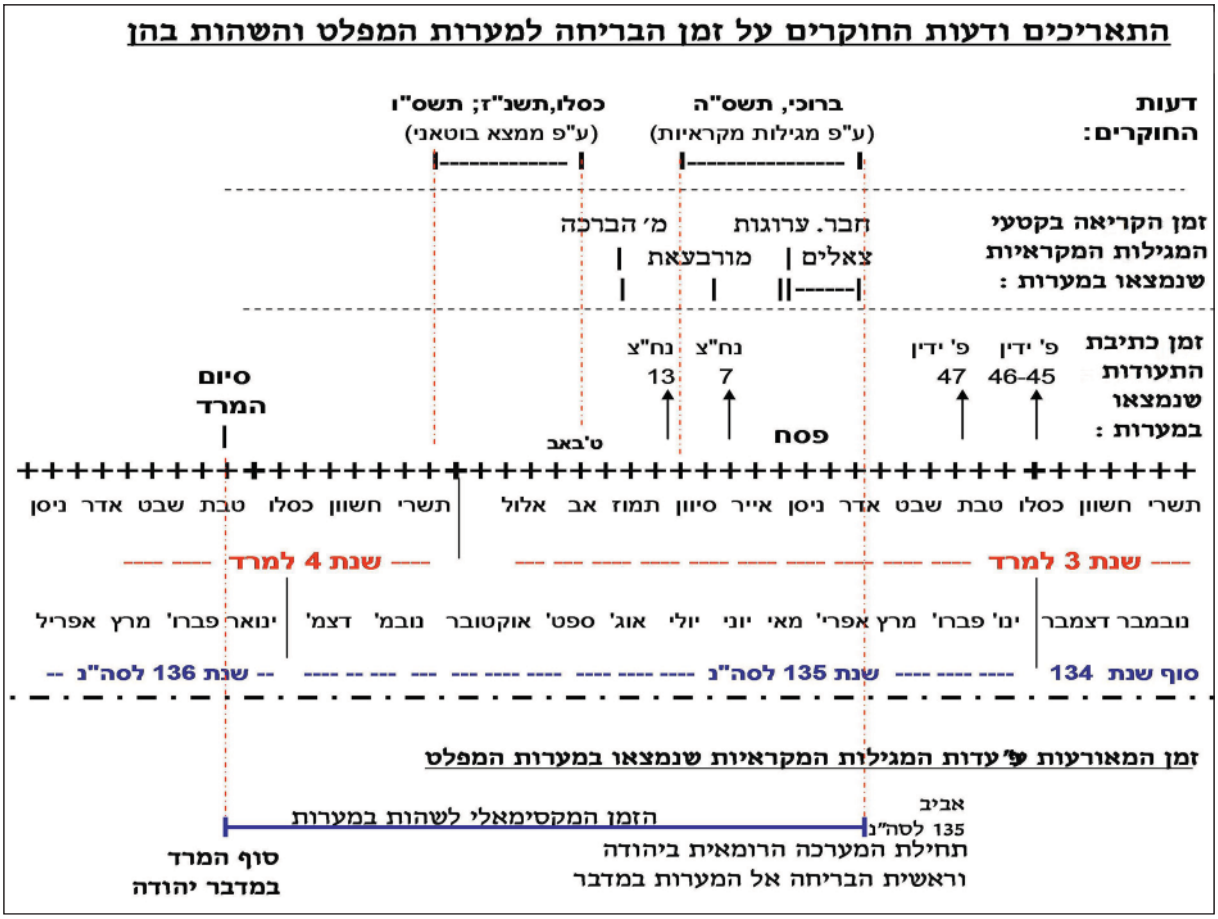

איור 38: גרף התאריכים בסופו של המרד

כך שהיריעה שבה קראו בעת הטמנת המגילה היא היריעה החיצונית ביותר במגילה. נראה שרוב הקטעים ממגילות התורה שנמצאו במערות המפלט מימי בר כוכבא, ובהם קטעי הקלף שהתגלו בנחל ערוגות ממגילת ספר ויקרא, הם פרשיות שנהגו לקרוא בחג הפסח או סמוך לו, בטווח של כחודשיים, מסוף אדר ועד ראשית סיוון (ראו גרף באיור 38). קטעים אלו אפוא הם פרשיות התורה האחרונות אותן קראו המורדים בשנת 135 לסה"נ. דומה שהיה זה בתקופה בה מצאו הפליטים מסתור במערות.

אנו נוטים לקבל את עדותם של קטעי המגילות, לפיה הגיעו הפליטים למערות כבר באביב 135 ואולי אף מעט קודם לכן, מכאן שהבריחה למערות המפלט החלה כבר בראשית מלחמת הרומאים לכיבוש יהודה (כולל אזורי השפלה וההר). אם כך הדבר, הרי שהרומאים התקדמו למדבר יהודה, כבר באביב 135 לסה"נ.

דומה אפוא שהרומאים למדו מלקחי המרד הראשון, שבו מורדים רבים נמלטו אל מדבר יהודה ומצודותיו, שבעטיו דיכוי המרד ארך למעלה משלוש שנים לאחר נפילתה של ירושלים ודרש משאבים רבים. דומה שהרומאים יצאו לדיכויו הסופי של מרד בר כוכבא בכוחות גדולים יותר ומכיוונים שונים, למתקפה משולבת ובו זמנית על השפלה, ההר ומדבר יהודה; הדבר הקשה על המורדים לעבור מאזור לאזור, ובעיקר מנע התארגנות והתבצרות רחבה במדבר יהודה, כפי שהיה במרד הראשון. על פי עדויות רומיות, חוסל המרד סופית, ככל הנראה במערכה האחרונה על מערות המפלט, לאחר חודש ינואר של שנת 136 לסה"נ.[26] אם נקבל את הדעה המקדימה, עולה כי תקופת שהותם של הפליטים במערות עלתה על חצי שנה, כאשר החודשים הראשונים היו בעונת הקיץ החמה והיבשה.

התקדמות הרומאים למדבר יהודה

הכוח הרומאי האדיר שפעל ביהודה בסופו של מרד בר כוכבא כלל כעשרה לגיונות, חלקם שלמים, וכן יחידות עזר רבות. סך הכול מנה הכוח עשרות אלפי לוחמים. בסופו של מרד בר כוכבא האזור שממזרח לים המלח, היה נתון בשליטת הלגיון השלישי מקירינאיקה. כהונת הנציב הרומי של פרובינקיה ערביה, הטריוס נאפוס (הנזכר בתעודות פ' ידין 23 ו- 26 שנכללו בארכיון בבתא), הוארכה עד שנת 134 לסה"נ. מאוחר יותר הוא אף זכה לעיטור הצטיינות נדיר מידיו של אדריאנוס, כנראה בשל הצלחתו בדיכוי מרד בר כוכבא. פעילותו של נציב זה היא שהביאה להגירתם של התושבים היהודים ממזרח ים המלח לאזור עין גדי. מכל מקום אין ספק שהלגיון השלישי השתתף בדיכוי מרד בר כוכבא.

הרומאים התקדמו אל מדבר יהודה מכיוונים שונים, וזאת, במקביל למערכה על הרי יהודה וחברון. בשלב ראשון הגיעו למדבר יהודה כוחות מועטים יחסית מכיוון מערב, שכן עיקר הכוח עסק בקרבות באזור ההר. נראה שעיקר הכוחות

הרומאים שהגיעו בשלב זה למדבר יהודה באו מצפון (דרך בקעת הירדן), מדרום, ובעיקר מעבר הירדן המזרחי. הם חצו רגלית את הבקע מצפון ומדרום לים המלח, וצלחו את ים המלח בסירות. עם התקדמות המערכה בהר הגיעו למדבר יהודה כוחות נוספים ממערב. עיקר הכוחות שהגיעו לאזור עין גדי הלכו בדרכים המוכרות באזור, תוך שימוש במעלות השונים ובדרך שלאורך חוף ים המלח. המתקפה לוותה בצליחתם של כוחות רומאים את ים המלח בכלי שיט. שתי כתובות רומיות מציינות עיטורים שהעניק אדריאנוס עבור פעולות ימיות במלחמה היהודית. מאחר שלא נמצאו עד כה עדויות של ממש לפעילות מורדים במישור החוף, ובוודאי שלא לחוף הכנרת, יש להניח כי פעולות ימיות אלו התרחשו בחופי ים המלח במהלך הצליחה של הכוחות הרומאים לכיבוש החוף המערבי. ייתכן שבמהלך הצליחה פרצו קרבות ימיים עם לוחמי בר כוכבא, כפי שארע גם במהלך המרד הראשון (מלחמת היהודים ד, 410-439). על פעילותם הימית של תושבי עין גדי במהלך המרד, ועל כך שעין גדי הייתה נמל מרכזי לכוחות בר כוכבא, מעידה איגרת ממערת האיגרות (פ. ידין 49), בה נזכרות 'ספינות' ונמל ('מחוז') של עין גדי. אין להוציא מכלל אפשרות כי קרבות אלו עם המורדים היהודים הם שזיכו בין היתר את הנציב הרומי של פרובינקיה ערביה הטריוס נאפוס בעיטור ההצטיינות שקיבל מידיו של אדריאנוס.

הבריחה אל המערות

עם התקדמות הרומאים למדבר יהודה נטשו כאמור תושבי מזרח יהודה את כפריהם וברחו אל מערות המפלט. בשלב זה (במקביל לשהותם במערות, בשולי היישוב וברחבי המדבר) לחמו המורדים בלוחמה זעירה, עד שהרומאים סגרו עליהם.[27] בשונה מסופו של המרד הראשון (כמו גם ברדיפות בסוף ימי בית חשמונאי), בו התרחשה המלחמה במדבר לאחר סיום המערכה בשאר חלקי יהודה, במרד בר כוכבא היה זה במקביל לקרבות בשאר יהודה, כלקח שלמדו הרומאים מאירועי המרד הראשון.

נראה עם זאת, שהמורדים למדו אף הם מלקחי המרד הראשון, וזוהי למעשה מהותה של תופעת מערות המפלט. לפי דבריו של דיו קסיוס: סוורוס "לא העז לתקוף את היהודים בשטח הפתוח בכל מקום שהוא, בשל מספרם הרב ובשל ייאושם". זאת ועוד, על פי עדותו של אפולודורוס איש דמשק (מהנדסו הצבאי של אדריאנוס), ביקש אדריאנוס עצה דחופה כיצד לנהוג באויב אשר איננו מתבצר בביצורי קבע.[28] היהודים נמנעו אפוא מלהסתגר מאחורי חומות ובמגדלים, והעדיפו את הלחימה בשטח הפתוח. בכוחם של הרומאים בהתמודדות עם מבצרים, קשים לכיבוש ככל שיהיו, כבר חשו היהודים בעת דיכויו הממושך של המרד הראשון וסופה של מצדה. לכן נמנעו המורדים מלתפוס באזור זה ביצורי קבע, אלא נקטו בשיטה של לוחמה זעירה הכוללת התקפות פתע, מכות 'פגע וברח' ומארבים בשטחים נחותים, תוך פגיעה באויב והתשתו.

מערות מדבר יהודה שימשו, על כן, גם כבסיס יציאה וכמקום מסתור ליחידות המורדים. כשהאויב סגר עליהם התכנסו המורדים במערות המפלט, אשר שימשו להם מסתור ומקלט וכמעוז טבעי במידה שהתגלו. דומה שהמפלט במערות החליף את מבצרי המדבר שהיו בשימוש בסוף המרד הראשון. מיקומן של המערות בנקודות ובאזורים נסתרים וקשים לגישה, ותפוצתן בכל האזור, היוו יתרון לעומת המבצרים הבולטים והמועטים.

סיכום

הממצאים הארכיאולוגיים והתמונה הגיאוגרפית-היסטורית שהובאו כאן מאפשרים הבנה נרחבת ומבוססת של תופעת מערות המפלט בסופו של מרד בר כוכבא, בתוך כך גם להבנת עוצמתה של התופעה, תפוצתה הגיאוגרפית ואופיין של המערות. התמונה העולה מחיבור מגוון המידע ובעיקר הנתונים הגיאוגרפיים, הארכיאולוגיים וההיסטוריים, מאפשרת הבנה טובה יותר של ההתרחשויות באזור בשלהי המרד.

הפערים במפת תפוצתן של מערות המפלט שהיו ידועות לפני מחקר זה, באזור שבין עין גדי לירחו, נסגרו, וניתן לומר שבסופו של מרד בר כוכבא נמלטו פליטים אל מערות המצויות בכל מצוקי האזור. על פי רוב היו אלה מערות גדולות, רחוקות מהיישוב וקשות לגישה. עם זאת, הפליטים ברחו גם אל מערות קטנות, לעתים קלות לגישה וסמוכות ליישוב. מציאות זו היוותה עבורנו בסיס לדיון בהתרחשויות באזור בסופו של המרד ובתוצאותיו.

מספר מצומצם יחסית של פליטים ברחו בסופו של המרד אל המערות מפלט שמצאנו בסקר. על פי רוב היו אלה משפחות בודדות ולעתים קבוצות לוחמים. אנו מניחים כי האנשים שמצאו מקלט ברוב המערות, בעיקר באלו שבמצוק מצפון לעין גדי, יצאו מהן בשלום, ללא מצור וקרב כפי שהיה במערות נחל חבר. לעומת זאת השרידים שמצאנו במערת הר ישי הסמוכה לעין גדי, מלמדים על הקרבות האחרונים שהתנהלו בנאת המדבר של עין גדי בין אנשי בר כוכבא לכוחות הרומאים, ועל אחריתם של הלוחמים היהודים.

הערות

1. המחקר נערך בראשות המחברים מטעם היחידה לחקר מערות (המלח"ם) שבמחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית ומטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן. במחקר השתתפו אנשי המלח"ם ומתנדבים רבים; ובמהלכו זכינו לשיתוף פעולה מאנשי רשות הטבע והגנים ומבתי ספר שדה באזור, ולתמיכת מו"פ ים המלח שבמשרד המדע; זה המקום להודות לכולם.
2. ראו אשל ח' ועמית ד'. מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, תל אביב 1998.
3. פורת ר' ואשל ח'. מערות מדבר יהודה במרד החורבן, בתוך: קבץ מאמרים לכבודו של אדם זרטל, בדפוס.
4. פורת ר'. הדרך לאורך חוף ים המלח בין קומראן לעין גדי בימי הבית השני, קתדרה 121, 2006, עמ' 5-22.
5. ראו: פורת ר' ואשל ח'. 'מערות הרומח' - מכלול מערות מפלט בר כוכבאיות בין ואדי מורבעאת לעין גדי, מחקרי יהודה ושומרון י"א, תשס"ב, עמ' 91-102; הנ"ל. ממצאים מתקופת מרד בר כוכבא משני מכלולי מערות בין ואדי מורבעאת לעין גדי, מחקרי יהודה ושומרון י"ב, תשס"ג, עמ' 163-174; פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע'. ממצאים חדשים מתקופת בר כוכבא מארבע מערות

בין ואדי מורבעאת לעין גדי, מחקרי יהודה ושומרון י"ג, תשס"ד, עמ' 116-79; שטיבל ג'. כלי נשק מימי מרד בר כוכבא מארבע מערות במדבר יהודה, מחקרי יהודה ושומרון י"ג, תשס"ד, עמ' 134-117.

6. פורת ואשל, תשס"ג (לעיל, הערה 5), עמ' 169-173.
7. פורת, אשל ופרומקין, תשס"ד (לעיל, הערה 5), עמ' 83-90; שטיבל, תשס"ד (לעיל, הערה 5), עמ' 119-117.
8. Allegro J.M, 1965. Search in the Desert, London
9. Bélis M, 2003. Des Textiles Catalogues et Commentaires, In: Humbert J.B & Gunneweg J (eds.), Khirbet Qumrân at Áïn Feshkha, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, pp. 207-276.
10. פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע'. שרידים מימי המרידות ברומאים ממערות באזור נחל קדרון תחתון (ואדי א-נר) וצפון-מערב ים המלח, מחקרי יהודה ושומרון, ט"ז, 2007, עמ' 231-264.
11. בר אדון פ'. חפירות במדבר יהודה, עתיקות ט', ירושלים, תש"ן, עמ' 30-32.
12. פורת אשל ופרומקין, 2007 (לעיל, הערה 10).
13. de Vaux R. Archaeology and the Dead Sea Scrolls, London, 1973, pp. 45-57
14. Patrich, J, Khirbet Qumran in Light of New Archaeological Explorations in the Qumran Caves, Wise M, O,et al (eds): Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site, New York, 1994, pp. 73-95.
15. Cohen N. New Greek Papyri from a Cave in the Vicinity of Ein Gedi, Scripta Classica Israelica, vol XXV, 2006, pp. 87-95.
16. פורת, אשל ופרומקין, תשס"ד (לעיל, הערה 5); שטיבל, תשס"ד (לעיל, הערה 5); Porat, R ., Eshel, H., Frumkin, A, 2006. Two Grups of Coins from Ein Gedi, Israel Numismatic Journal 15, pp. 79-86; Porat, R., Eshel, H., Frumkin, A, 2007. Findings from Bar Kochba revolt from two caves in En Gedi, PEQ 139, 1, pp. 35-53.
17. בר אדון פ'. הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו. בתוך: כוכבי מ' (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, תשל"ב, עמ' 143-144 אתר 206ג.
18. ראו לעיל, הערה 16
19. ראו: פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע'. מערות מפלט מתקופת מרד בר כוכבא במצוקי נחל ערוגות, מחקרי יהודה ושומרון טו, תשס"ו, עמ' 107 - 132.
20. הדס ג'. נחל ערוגות טביעת חותם, חדשות ארכיאולוגיות פ"ב, 1983, עמ' 62.
21. שטיבל ג', תשס"ו. שרידי כלי נשק מימי מרד בר-כוכבא ממערות מפלט בנחל דוד ובנחל ערוגות, מחקרי יהודה ושומרון ט"ו, עמ' 137- 139.
22. Eshel, H., Baruchi, Y & Porat, R. Fragments of a Leviticus Scroll (Aruglev) Found in the Judean Desert in 2004, DSD 13:1, 2006, pp. 55-60.
23. Heichelhieim F. M. New Light on the End of Bar Kokba's War, JQR, 34, 1943, pp. 62-63.
24. כסלו מ' והרטמן '. שרידי מזון של יושבי מערות כתף יריחו בסופו של מרד בר כוכבא, בתוך: אשל ח' ועמית ד' (עורכים) מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, תל אביב, תשנ"ט, עמ' 160-153.
25. ברוכי י'. שרידי ספרי המקרא ממערות המפלט מזמן מרד בר כוכבא, מגילות ג, ירושלים, תשס"ה, עמ' 177-190.
26. Eck W. The Bar Kokhba Revolt: The Roman Point of View, JRS 89, 1999, pp. 76-89.
27. משל ז'. מלחמת מצדה ומקבילותיה, מיתוס או היסטוריה, ארץ ישראל כ"ה, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 442-438.
28. וראו: גיחון מ'. ההיבט הצבאי של מרד בר כוכבא על פי חקר מערכות המסתור, קתדרה 26, תשמ"ג, עמ' 33.

רשימת מקורות

אשל ח' ועמית ד', תשנ"ט; מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא, תל-אביב.

בר אדון פ', תשל"ב; "הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו", בתוך: כוכבי מ' (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 92-152.

בר אדון פ', תש"ן; חפירות במדבר יהודה, עתיקות ט', ירושלים.

ברוכי י', תשס"ה; "שרידי ספרי המקרא ממערות המפלט מזמן מרד בר כוכבא", מגילות ג, ירושלים, עמ' 190-177.

גיחון מ', תשמ"ג; "ההיבט הצבאי של מרד בר כוכבא על פי חקר מערכות המסתור", קתדרה 26, עמ' 42-30.

הדס ג', 1983; "נחל ערוגות -טביעת חותם", חדשות ארכיאולוגיות פ"ב. עמ' 62.

כסלו מ' והרטמן ע', תשנ"ט; "שרידי מזון של יושבי מערות כתף יריחו בסופו של מרד בר כוכבא", בתוך: אשל ח' ועמית ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב, עמ' 160-153.

משל ז', תשנ"ו; "מלחמת מצדה ומקבילותיה, מיתוס או היסטוריה", ארץ-ישראל כ"ה, ירושלים, עמ' 438-442.

פורת ר', 2006; "הדרך לאורך חוף ים המלח בין קומראן לעין-גדי בימי הבית השני", קתדרה 121, עמ' 5- 22.

פורת ר' ואשל ח', תשס"ב; "'מערות הרומח' - מכלול מערות מפלט בר-כוכבאיות בין ואדי מורבעאת לעין-גדי", מחקרי יהודה ושומרון י"א, עמ' 91-102.

פורת ר' ואשל ח', תשס"ג; "ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא משני מכלולי מערות בין ואדי מורבעאת לעין-גדי", מחקרי יהודה ושומרון י"ב, עמ' 163-174.

פורת ר' ואשל ח', 2008; "מערות מדבר יהודה במרד החורבן", בתוך: בר ש' (עורך), בהר ובשפלה ובערבה, עיונים ומחקרים מוגשים לאדם זרטל, עמ' 323- 350.

פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע', תשס"ד; "ממצאים חדשים מתקופת בר-כוכבא מארבע מערות בין ואדי מורבעאת לעין-גדי", מחקרי יהודה ושומרון י"ג, עמ' 79 116-.

פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע', תשס"ו; "מערות מפלט

Point of View, JRS 89, pp. 76-89.

Eshel, H., Baruchi, Y & Porat, R. 2006. Fragments of a Leviticus Scroll (Aruglev) Found in the Judean Desert in 2004, DSD 13:1, pp. 55-60.

Heichelhieim F. M, 1943. New Light on the End of Bar Kokba's War, JQR, 34, pp. 62-63.

Patrich, J, 1994. Khirbet Qumran in Light of New Archaeological Explorations in the Qumran Caves. Wise M, O,et al (eds): Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site, New York, 73-95.

Porat, R., Eshel, H & Frumkin, A. 2007. Findings from Bar-Kochba revolt from two caves in En Gedi, PEQ 139, 1, pp. 35-53.

Porat R, Eshel H & Frumkin A. 2006. Two Grups of Coins from Ein-Gedi, Israel Numismatic Journal, Vol 15, pp. 79-86

de Vaux R, 1973. Archaeology and the Dead Sea Scrolls, London.

מתקופת מרד בר-כוכבא במצוקי נחל ערוגות", מחקרי יהודה ושומרון ט"ו, עמ' 107 - 132.

פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע', 2007; "שרידים מימי המרידות ברומאים ממערות באזור נחל קדרון תחתון (ואדי א-נר) וצפון-מערב ים המלח", מחקרי יהודה ושומרון, ט"ז, עמ' 231-264.

שטיבל ג', תשס"ד; "כלי נשק מימי מרד בר-כוכבא מארבע מערות במדבר יהודה", מחקרי יהודה ושומרון יג. עמ' 117- 134.

שטיבל ג', תשס"ו; "שרידי כלי נשק מימי מרד בר-כוכבא ממערות מפלט בנחל דוד ובנחל ערוגות", מחקרי יהודה ושומרון ט"ו, עמ' 137- 139.

Allegro J.M, 1965. Search in the Desert, London. Bélis M, 2003. Des Textiles Catalogues et Commentaires, In: Humbert J.B & Gunneweg J (eds.), Khirbet Qumrân at Áïn Feshkha, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, pp. 207-276.

Cohen N, 2006. New Greek Papyri from a Cave in the Vicinity of Ein Gedi, Scripta Classica Israelica, vol XXV, pp. 87-95.

Eck W, 1999. The Bar Kokhba Revolt: The Roman

Journal of Dead-Sea and Arava Research (2010) Vol 2: 1-20
מחקרי ים-המלח והערבה (2010) כרך 2: 1-20

Dead Sea & Arava Science Center
מרכז מדע ים המלח והערבה
under the auspices of Ben Gurion University of the Negev
בחסות אוניברסיטת בן גוריון בנגב

BAR KOKHBA REFUGE CAVES IN THE AREA BETWEEN EIN GEDI AND QUMRAN; IN LIGHT OF THE RENEWED RESEARCH PROJECT IN THE JUDEAN DESER

R. Porat*, H. Eshel**, U. Davidovich*, S. Lisker*, E. Raz***, A. Frumkin****

ABSTRACT

During the course of the renewed research project of the Judean Desert, during the years 2001 –2006, more than ten Bar Kokhba period refuge caves that were previously unknown were discovered in the cliffy area that runs between Ein Gedi and Qumran. The general fieldwork of this project included the systematic multidisciplinary survey of over 400 caves which were then plotted and described in detail. Geological data was collected along with zoological and botanical data which easily provide a rich basis for several diverse studies. A thorough archaeological survey was conducted in all of the 400 caves while archaeological excavations were carried out in selected few caves which produced artifacts from different periods. Artifacts found in the caves from the Bar Kokhba period include numerous coins, some of which are directly dated to the Bar Kokhba Revolt, an assortment of weapons, metal, pottery, glass, and stone objects, organic finds such as woven textiles, food remains, wood and bone objects as well as written documents in Greek on papyrus and fragments of a Biblical scroll.

Archaeological evidence shows that the rebels fleeing the Roman forces found refuge in the numerous caves found throughout the entire eastern area of Judea and in particular those caves located densely along the cliffs that extend from Ein Gedi to Jericho. Essentially most caves are characterized as remote from any settlements, and for the most part hardly accessible. However, it appears that at times more easily reachable smaller caves located closer to settlements were also used. The geographical distribution and the character of the caves prove that during the Bar Kokhba revolt and until the arrival of the Roman forces to depress the revolt the rebels were in control of the Judean Desert region and the western coast of the Dead Sea.

* Department of Archaeology in The Hebrew University of Jerusalem
** Department of Land of Israel Studies and Archaeology, Bar-Ilan University
*** Dead Sea and Arava Science Center
**** Geography Department in The Hebrew University of Jerusalem